

תעלומת השער הנוצני

השוואת צילומים ישנים של שכונת משכנות שאננים מלמדת כי שער השכונה הפונה לעיר העתיקה הוזז ממקומו פחות מעשור לאחר הקמתה. מדוע הוזז השער, ומה אולי ניתן ללמוד מכך על אופיו של יוזם השכונה, השר משה מונטיפיורי? | תמר הירדני

השכונה: כת"ר – כלומר תר"ך – 1860. שיערים נוספים של שכונות ירושלים הראשונות עוד עומדים במקומם, ואחדים מהם נחבאים בין בתים חדשים כאשר ציריהם החלודים מעידים על כנפי דלתות שנעקרו ואינן. בשער של משכנות שאננים קבועות אמנם דלתות עץ יפות, אך אלה אינן הדלתות המקוריות. השאלה היא האם מבנה השער עצמו מקורי, והאם הוא נבנה במקומו הנוכחי.

ל מרות גילה המופלג – 156 שנה ליתר דיוק – עומדים כל בתי שכונת משכנות שאננים הירושלמית על מכונם. חלקים מהחומה המקורית שהקיפה אותה עומדים אף הם עדיין, ובהם גם שער הכניסה ההיסטורי המוביל את הנכנסים בו הישר אל חזית הבניין הארוך של השכונה. בראש בניין זה חקוקה כתובת ההנצחה לתורם יהודה טורא וליוזם משה מונטיפיורי, ובה רשום גם תאריך הקמתה של

בתמונה שצוירה מהר ציון ב־1867 נראה השער
במקומו הנוכחי – מול מרכז הבניין הארוך

בדרום או במרכז?

על בול שהנפיק השירות הבולאי בתש"ע (2010), במלאות 150 שנה ליציאה מהחומות, נראה ציור צבעוני ונאה של משכנות שאננים, חלוצת השכונות הירושלמיות מחוץ לחומה. בשובל הבול אף ניתן כבוד לשני האישים שבזכותם נבנתה השכונה – היזם והבונה משה מונטיפיורי ויהודה טורא שמכספי עיזבונו נבנתה השכונה. הבול מבוסס על עבודתו של אמן לא ידוע שצייר את השכונה מהר ציון ב-1867. בציור נראים בבהירות ארבעת המבנים של משכנות שאננים: טחנת הרוח, הבניין הקצר שלידה, הבית הקטן עם הארובה שמשמאלו, ומתחת לכל אלה הבניין הארוך עם כתובת ההנצחה במרכזו. החומה נראית אף היא היטב, והיא מקיפה גם את השטח שקנה מונטיפיורי מצפון למשכנות שאננים, השטח שעליו נבנתה לימים שכונת ימין משה. בציור זה נראה השער של משכנות שאננים במיקומו הנוכחי – מול גרם המדרגות שלמרגלות כתובת ההנצחה. אלא שבתמונה שצולמה ב-1859, בעת בניית הבניין הארוך, שער השכונה לא ממוקם מול מרכז הבית אלא בקצהו הדרומי ביותר, בתחתית גרם המדרגות היורד גם היום מפנינת הדירה הדרומית ביותר. הצילום מלמד כי החומה נבנתה קודם לבנייתם של בתי השכונה – צעד מתקבל על הדעת בהתחשב בשודדים שארבו ליוצאים מהחומות באותם ימים. בתמונה זו לא נראית החומה במלואה, ולכן אפשר היה לשער שהיו בה שני שערים, אחד מול כתובת

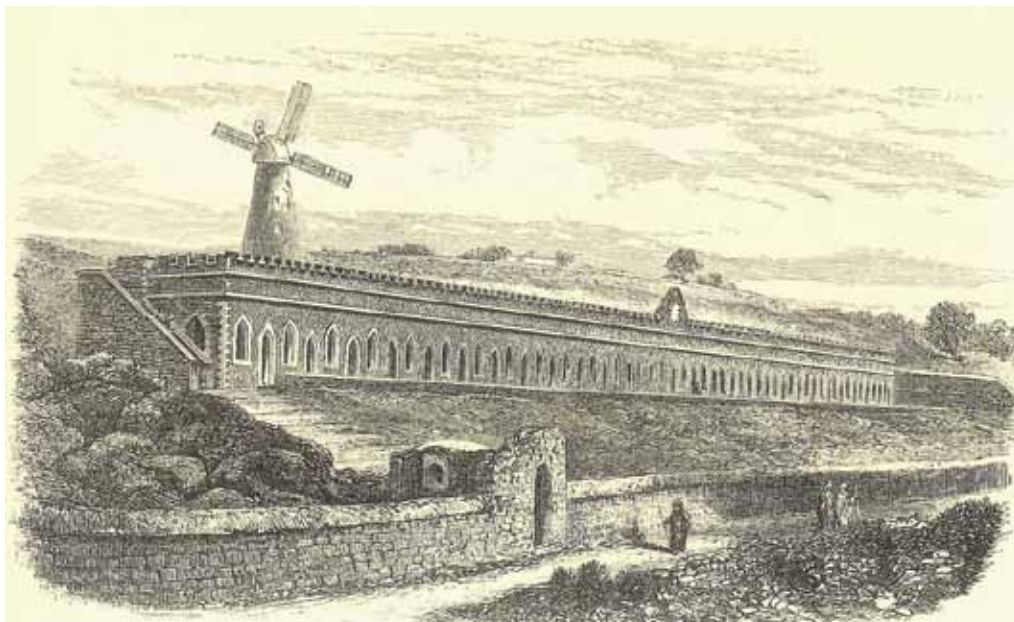
בספר 'השדות הקדושים האלה – פלשתינה', המתעד את מסעו של הכומר סמואל מנינג בארץ הקודש ב-1873, מובא תחריט של השער מול הפינה הדרומית של המבנה הארוך. אולם על אף שהספר ראה אור ב-1874, הציור מבוסס על תצלום מ-1862, בזמן שהשער עוד עמד בדרום

באדיבות השירות הבולאי

בתמונה שצולמה ב-1859, בעת בניית הבניין הארוך של משכנות שאננים, שער השכונה לא ממוקם מול מרכז הבית אלא בקצהו הדרומי ביותר

ההנצחה והשני מול קצה המבנה. אלא שב-1863, רק ארבע שנים מאוחר יותר, הנציח הצלם הצרפתי פליקס בונפיס – מחשובי הצלמים של ירושלים במאה ה-19 ומהראשונים שצילמו את עיר הקודש – את משכנות שאננים במלואה בעדשת מצלמתו, ובתמונה זו אין זכר לשער נוסף בחומה המזרחית של השכונה. הצילום גם מלמד כי טחנת הרוח נותרה בשלב זה מחוץ לחומת השכונה, וכך נוצר חיץ ברור בין מתחם הפרנסה

היסטוריה בהתהוות. תמונה המתעדת את בניית המבנה הארוך במשכנות שאננים ב־1859. בצילום ניתן לראות כי על אף שהבניין עדיין לא הושלם החומה כבר עומדת

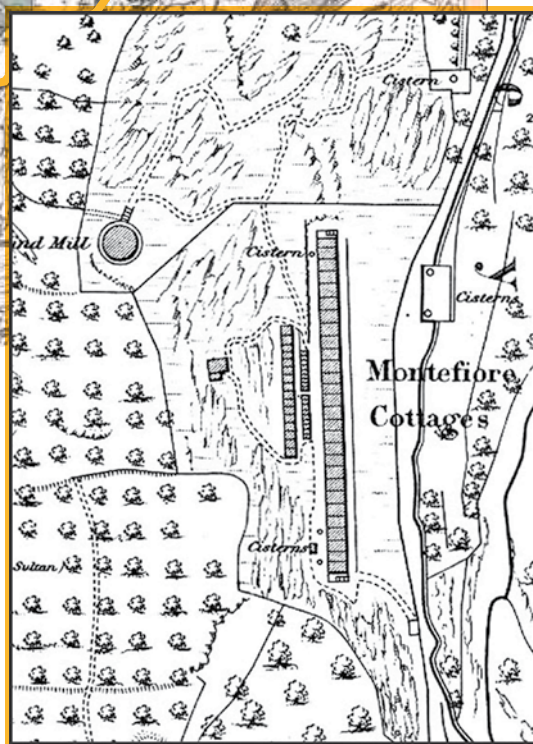
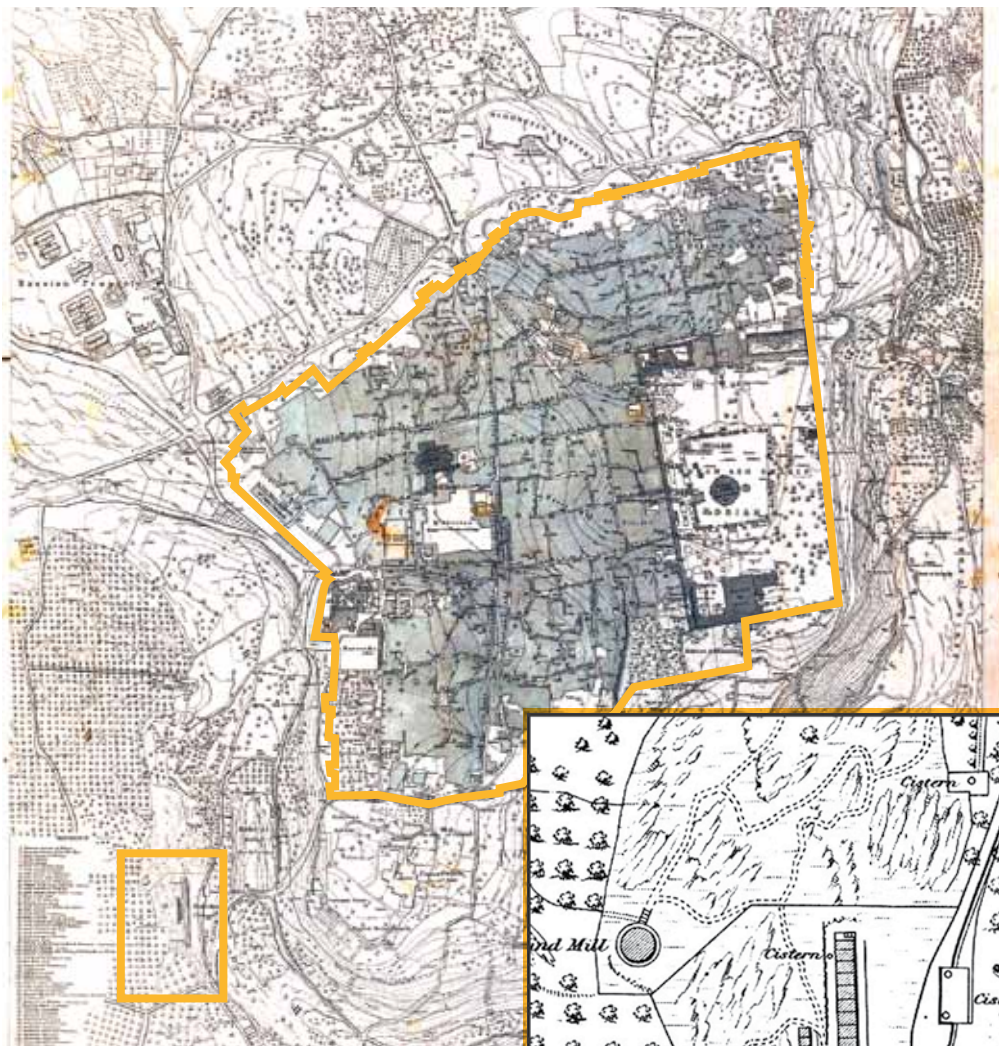
בתמונה מ־1863 ניכר בבירור שבחומה המזרחית היה רק שער אחד שמוקם בצדה הדרומי

– הקוטג'ים של מונטיפיורי – ונראים בה היטב השבילים היוצאים מהפשפש שבחומה הצפונית ומובילים אל טחנת הרוח ולכיוון העיר העתיקה. השער בחומה המזרחית נמצא בקצה הדרומי, ושביל הגישה אליו מגיע מדרום. צילום מ־1890 מלמד כי השער המקורי – הדרומי – נחסם כליל ולא נותר לו זכר. גם המסייד היום לאורך מה שנותר מחומת משכנות שאננים לא יוכל למצוא כל שריד של השער המקורי. את מקומו תפס שער חדש, הוא השער המוכר לנו היום, הנמצא כשלושים מטר מצפון לשער המקורי. מדוע נבנה השער המקורי מלכתחילה בדרום,

הפתוח לכל לבין השכונה המוגנת. כדי לאפשר בכל זאת גישה נוחה של יושבי משכנות שאננים לטחנה נפתח פשפש יציאה במעלה החומה, מול טחנת הרוח, וניתן לראותו בצילום. הגגון המוכר הניצב עד היום לאורך חזית המבנה הארוך נעדר מהתמונה, שכן מונטיפיורי הביא אותו בחלקים מעיירת מגוריו רמסגייט מאוחר יותר. כן חסר בתמונה הבניין הקצר, שנבנה רק בסוף 1865. המפה ששרטט צ'ארלס וילסון בתחילת 1865 מאששת את העובדה שהיה שער אחד בלבד בחומה, סמוך לקצה הדרומי שלה. במפה זו מכונה משכנות שאננים Montefiore Cottages

מפת ירושלים ששרטט צ'ארלס וילסון ב־1865 מהווה מקור חשוב להיכרות עם מבנה העיר באמצע המאה ה־19. המפה במלואה, ואזור משכנות שאננים בהגדלה

נבנה פשפש לטובת המבקשים לצאת לדרך יפו או אל העיר העתיקה, ואילו לטובת היוצאים לבית לחם או לחברון נבנה השער הדרומי המוביל הישר לדרך חברון. השבילים המסומנים במפת וילסון מציירים את התנועה צפונה ודרומה באופן הברור ביותר. גם על השאלה השנייה בדבר מועד הזזת השער ניתן להשיב בקלות, שהרי התיעוד המאוחר ביותר שבידינו למיקום המקורי של השער הוא מפתו של וילסון מ־1865, ואילו הציור מ־1867 כבר מציג את השער במקומו החדש. השער הוזז אפוא בין השנים 1865-1867. על השאלה השלישית, המעניינת מכולן, קשה יותר להשיב. אפשרות אחת היא שהשער הועתק ממקומו בגלל סיבה עלומה, כמו בעיה הנדסית שחייבה להזיזו למשל. נכון לעכשיו אין בידינו עדות למניע מסוג זה, אם כי ייתכן שעדויות כאלה, אם היו, אבדו במהלך השנים. לפיכך,

מתי הועתק למקומו החדש, והחשוב ביותר – מדוע הועתק השער ממקומו?

בזכות המגפה

על השאלה הראשונה, בדבר בניית השער בדרום דווקא, אפשר להשיב בקלות: בחומה הצפונית

יהודה טורא היה סוחר אמריקני עשיר. רק בשנות השבעים לחייו התקרב ליהדות בהשפעת הרב יצחק ליסר, ואז החל לתרום למוסדות יהודיים. כשנפטר ב־1854 ללא יורשים תרם כחצי מיליון דולר למטרות שונות, יהודיות ולא יהודיות. בין השאר תרם חמישים אלף דולר לטובת עניי ירושלים, ועל מימוש תרומה זו הפקיד את משה מונטיפיורי. יהודה טורא (למעלה) ומשה מונטיפיורי

השישי וזכה סוף סוף לראות את מפעל ההתיישבות הנחשל שהקים בירושלים עולה ופורח. תושבי השכונה קיבלו את פניו בשמחה ואף הכינו מבעוד מועד כתובת הנצחה מאבן המהללת ומפארת את שמו ואת שם אשתו יהודית שנקבעה בראש הבניין הארוך. כיצד הגיב מונטיפיורי למראה הכתובת? עדות לכך מצויה במכתב שפרסם הרב נתן אדלר, רבה הראשי של אנגליה, בעיתון 'חבצלת' ב־1887. הרב אדלר מחה במכתבו על השימוש הנלוו שמושבים עסקני ציבור בנכסי מונטיפיורי ובקרקע שרכש עבור

מגפת כולרה נוראה הכתה בעוצמה בירושלים ב־1865 והפילה חלל כשליש מתושביה. המגפה פסחה על יושבי משכנות שאננים בזכות ריחוקם מהעיר ותנאי ההיגיינה שעליהם הקפידו

בהיעדר ראייה לסיבה מסוג זה, ננסה להשיב על הקושיה על פי בחינת האירועים שהתרחשו במשכנות שאננים באותן שנתים גורליות. השינוי הניכר ביותר בשטח שהתרחש בשנותיים אלה הוא בניית הבניין הקצר. מגפת כולרה נוראה הכתה בעוצמה בירושלים ב־1865 והפילה חלל כשליש מתושביה. המגפה פסחה על יושבי משכנות שאננים – ריחוקם מהעיר ותנאי ההיגיינה שעליהם הקפידו הצילו את נפשם ממוות. המגפה האיצה את היציאה מהעיר העתיקה, ולא בכדי באותה שנה הוקמה מחנה ישראל, השכונה השנייה שנבנתה מחוץ לחומות. הביקוש לדירותיו של מונטיפיורי במשכנות שאננים, שרבות מהן עמדו עד אז ריקות, זינק בחדות. הבניין הארוך אוכלס כולו והוקם בניין נוסף – הבניין הקצר שליד טחנת הרוח. אפשר שאכלוסה המהיר של משכנות שאננים הביא לתנועה ערה יותר בינה לבין העיר העתיקה, ועל כן רצו לקרב את השער לעיר העתיקה, אולם אם אמנם כך, היה הגיוני יותר לקבוע את השער החדש בחומה הצפונית, או בצפון החומה המזרחית. בנוסף, על אף שאפשר היה להסתפק בפתיחת שער נוסף במיקום החדש, השער הקודם בוטל כליל. נראה שהכוונה הייתה לאפשר את הכניסה אל השכונה ממזרח דרך השער החדש בלבד, והשאלה היא מדוע.

קרדיט לאדם הנכון

ייתכן כי המפתח לפתרון החידה טמון בשאלה מה היה מיוחד כל כך במיקום החדש שהצדיק את העתקת השער לשם. חשוב להזכיר כי השער הוזז למרחק לא רב, כך שהתועלת המעשית בהזזתו היא שולית, ולכן יש מקום לחפש את הפתרון לחידה דווקא במישור הסמלי או הערכי. ב־1866 הגיע מונטיפיורי ארצה לביקורו

כשמתבוננים היום בכתובת ההנצחה מגלים כי שמו של יהודה טורא מופיע ראשון, שמו של מונטיפיורי מוזכר רק בסוף, ואילו שמה של יהודית נעדר ממנה לגמרי. מכאן אנו למדים כי הכתובת הקיימת היום אינה זו המקורית המוזכרת במכתבו של הרב אדלר, אלא כתובת חדשה שנעשתה כנראה על פי דרישתו של מונטיפיורי.

ניתן אם כך לשער כי גם השינוי במיקומו של השער קשור לאירועים אלה. ייתכן כי מונטיפיורי הוא שהורה על העתקת השער למקומו החדש מול כתובת ההנצחה, כדי שכל המבקר במשכנות שאננים ידע למי תודה ולמי ברכה. התאריך מסתדר היטב – בין 1865 ל-1867 – וגם המטרה ראויה ומצדיקה את המאמץ להעתיק את השער למרחק לא גדול של כשלושים מטר בלבד. אם

עניי ירושלים מכספי העיזבון של טורא. איך ייתכן דבר כזה, קבל הרב אדלר, כשמונטיפיורי עצמו התייחס בחרדת קודש לתרומתו של טורא ואף התרעם כשגילה כי המפעל מיוחס לו ולאשתו בלבד:

גם עדים נאמנים חיים וקיימים פה בירושלים ... אשר ראו כי בבוא השר הנה בשנת תרכ"ו, וראה על פתחי הבתים אבן שיש אשר עליה כתוב כי הבתים האלה נבנו מאת השר משה ויהודית, חרה אפו למאוד ולא זו ממקום ההוא עד אשר העבירו האבן הזאת, באומרו: "אין לי כל חלק בהקדש הזה, אך שליח אני להוציא את כסף הנדיב טורא לפעולה, ולמה ייקרא שמי על המצווה הזאת?" ("חבצלת", ו' בטבת תרמ"ז, 2.1.1887, עמ' 3-2).

עדויות ראשונות לשינויים בשטח. בציור מ-1867 ובצילום מ-1890 ממוקם השער במקומו החדש. השער המקורי נחסם ולא נותר ממנו זכר

עוד עומד על תלו. שער
משכנות שאננים כיום

צילום: Shutterstock

עדות לענווה נדירה של איש
ציבור? כתובת ההנצחה
המוצבת עד היום באמצע
המבנה הארוך של משכנות
שאננים מפארת את
תרומתו של יהודה טורא ורק
בסופה מזכירה את פועלו
של משה מונטיפיורי

אכן כך הדבר, הרי שלפנינו מקרה יוצא דופן
שבו עסקן ציבורי הופך עולמות כדי להבטיח כי
הקרדיט על מפעלו יינתן לאדם אחר. זוהי עדות
לצניעותו של מונטיפיורי, אדם שהקפיד להדגיש
כי רבים ממעשי החסד שיוזם נעשו בזכות כספם
של נדיבים יהודים אחרים. ם

תמר הידני
מורת דרך מוסמכת, מדיחה ביד יצחק בן צבי,
חוקרת ירושלים וסופרת ילדים

